QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2026-yil 9-son)

FILOLOGIYA

PHILOLOGY

https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i09.040

O‘ZBEK TILI RANG KONSEPTOSFERASINING DIAXRONIK VA LINGVOMADANIY TADQIQI

Xoliqova Zahro Arol qizi
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Boshlang‘ich ta’lim kafedrasi v.b dotsenti

Annotatsiya Ushbu maqolada o‘zbek tili rang konseptosferasining diaxronik (tarixiy) rivojlanishi va lingvomadaniy xususiyatlari ilmiy-nazariy tahlil tahlili. Qadimgi turkiy bitiklardan hozirgi o‘zbek tiligacha bo‘lgan manbalar rang nomlarining semantik va simvolik transformatsiyasi o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: rang konseptosferasi, diaxronik tahlil, lingvomadaniyat, lisoniy olam manzarasi, turkiy tillar, etnolingvistika, semantik transformatsiya.

Аннотация: В данной статье проведён научно-теоретический анализ диахронического (исторического) развития и лингвокультурных особенностей концептосферы цвета в узбекском языке. Исследована семантическая и символическая трансформация названий цветов на материале источников от древнетюркских рунических текстов до современного узбекского языка.

Ключевые слова: концептосфера цвета, диахронический анализ, лингвокультурология, языковая картина мира, тюркские языки, этнолингвистика, семантическая трансформация.

Abstract: This article presents a scientific-theoretical analysis of the diachronic (historical) development and linguocultural features of the color conceptosphere in the Uzbek language. The semantic and symbolic transformation of color names is examined based on sources ranging from ancient Turkic runic inscriptions to the modern Uzbek language.

Keywords: color conceptosphere, diachronic analysis, linguoculturology, linguistic worldview, Turkic languages, ethnolinguistics, semantic transformation.

KIRISH

Insoniyat atrof-muhitni anglash va idrok etish jarayonida eng avvalo ranglarga tayanadi. Rang bu milliy fizikaviy va biologik hodisa, balki muayyan xalqning dunyoqarashi, milliy qadriyatlari hamda lisoniy olam manzarasining muhim-madaniy qismidir.

Rang nomi kelib chiqadigan manbalar semantik tizimi lingvistikada uzoq tarixga ega. Berlin va Kayning [1] mashhur gipotezasiga ko‘ra, rang terminlarining paydo bo‘lishi bo‘lishi bir universal va bosqichli jarayonlarga bo‘ysunadi. lekin har bir xalqning o‘ziga xos tarixi,

geografik muhiti, diniy va mifologik tasavvurlari dizayn konseptosferasining xususiy-milliy modellarini shakllantiradi.

O‘zbek tili rang konseptosferasi ham boy va uzoq diaxronik taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tgan. Qadimgi turkiy yozma obidalar (O‘rxun-Enasoy yodgorliklari, “Qutadg‘u bilig”, “Devonu lug‘otit turk”)dan hozirgi zamon sifati va so‘zlashuv nutqigacha bo‘lgan.

O‘zbek tili rang konseptosferasining tarixiy bosqichidagi maqola tendensiyalariga tegishli, dasturiy milliy-madaniy va etnolingvistik kodlarini ochib berishdan iborat.

METODLAR

Uch tadqiqotda o‘zbek tili rang konseptosferasini har tomonlama tahlil qilish uchun o‘zaro bir-birini to‘ldiruvchi zamonaviy va an’anaviy ilmiy-metodologik usullardan foydalanildi:

1. **Diaxronik-qiyosiy usul:** Qadimgi, eski va hozirgi o‘zbek tili manbalaridagi rang birliklarining lisoniy va semantik tajribasini tarixiy rivojlanishida qiyoslash uchun qo‘llandi.
2. **Lingvomadaniy tahlil usuli:** Rang nomlarining semantik undalalarida (konnotatsiya) va metaforik ko‘chimlarda yashiringan milliy-madaniy, mifologik hamda e'tiqodiy kodlarni baholashda foydalanildi.
3. **Kognitiv-konseptual tahlil:** Rang nomlarining insondagi kognitiv strukturalar (freym, ssenariy, konseptual metafora) bilan bog‘liqligini va lisoniy olam manzarasidagi o‘rnini ko‘rsatishda qo‘llandi.
4. **Korpus lingvistikasi va distributiv usul:** O‘zbek tilidagi korpusi va tarixiy manbalar matnlaridan rang nom uchrash va birikish chastotasini hamda matn matnlari mazmuni distributiv hajmini oshirishda ishlatildi.

Tadqiqot materiali sifatidagi turkiy yozma yodliklar (VII–XI asrlar), al-Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk”, Alisher asarlari va hozirgi o‘zbek tilidagi badiiy hamda frazeologik lug‘atlari xizmat qildi.

NATIJALAR

Tahlillar o‘zbek tili rang konseptosferasining diaxronik evolyutsiyasi uchta asosiy tarixiy-lisoniy bosqichni va bir necha muhim semantik o‘zgarishlarni olishini ko‘rish.

Rang konseptferasining diaxronik bosqichlari

Qadimgi Turkiy Bosqich (VII-XI asrlar)
├── Binar qarama-qarshiliklar (Oq / Qora, Qizil / Yashil)
└── Jo‘g‘rofiy va totemik semantika (Oq=Sharq, Qora=Shimol/Quvvat)
│
▼
Eski O‘zbek Tili Bosqich (XII-XIX asrlar)
├── Arab-fors o‘zlashmalarining kirib kelishi (Oli, Siyoh, Sabz)
└── Metaforik va mistik/so‘fiyona simvolika (Navoiy asarlari)
│
▼
Hozirgi O‘zbek Tili Bosqich (XX-XXI asrlar)
├── Semantik differensiallashuv va nozik reftonomiya (Och, To‘q, Nim)

└── Kognitiv va publitsistik konnotatsiyalarning kengayishi

A. Qadimgi turkiy bosqichi (VII–XI asrlar):

Ushbu rejalar asosologik (baza) atrofida shakllangan bo‘lib, ular ko‘proq **mif, fazoviy va makoniy (geografik)** ma'nolarni ifodalagan.

- **Qora:** Faqat rang emas, balki "buyuk", "qudratli", "shimol", "oddiy xalq" (qora budun) ma'nolarini anglatgan.
- **Oq / Yorug‘:** "EZGULIK", "janub", "soflik" va "oliy tabaqa" birikmalarini ifodalagan.
- **Ko‘k (Ko‘k):** "Osmon", "Tengri", "sharq", "hayot" hamda yashil-ko‘k-kulrang spektrlarini keng tarqalgan bo‘lgan. [5]

B. Eski o‘zbek tili bosqichi (XII–XIX asrlar):

Ushbu davrda o‘zbek tili rang konseptosferasiga arab va fors-tojik tillarining ta'siri kuchaydi. So‘fiyona va estetik-metaforik semantika natijalik qildi (Alisher Navoiy asarlari misolida):

- Yangi leksemalarning kirib kelishi: *siyoh* (qora), *oq* o‘rnida *pista* , *firuza* , *la'l*, *yaqut* va hk.
- Ranglarning ramziy va tasavvufiy ma'nolari rivojlandi (masalan, *qora* ishqi pok va komillik yo‘lidagi sinovlar, *sariq* o‘zining hijron iztiroblari va somondek sarg‘ayishi).

C. Hozirgi o‘zbek tili bosqichi (XX–XXI asrlar):

- Rang uzunligi differensiallashuvi va boyishi yuz berdi. Sifatlovchilar (och, to‘q, nim, xira) va nisbiy-otli birikmalar (olma-yashil, osmon-ko‘k, shaftoli-rang) orqali sub-konseptlar hosil bo‘ldi.
- Rang nom ijtimoiylarining-siyosiy hamda tibbiyot metaforalarda qo‘llanishi ortdi (*qora bozor* , *yashil iqtisodiyot* , *oq ko‘ngil* , *sariq matbuot*).[5]

Lingvomadaniy va etnolingvistik ishlab chiqarish

O‘zbek tili frazeologiyasi va paremiologiyasi tahlil qilinganda konseptlarining milliy-madaniy kodlari roli jadvalda o‘z aksini topdi:

Rang konsepti	Lingvomadaniy va arxetipik ma'nosi	O‘zbek tilidagi lisoniy voqelanishi (misollar)
Oq	Soflik, omad, baxt, hurmat, poklik	*Oq yo‘l, oq ko‘ngil, yuzi oq, oq yuvib oq taramoq*
Qora	Qayg‘u, yomonlik, quvvat, haybat, ma'naviy tubanlik	*Qora kun, qora baxt, qora niyat, yuzi qora bo‘lmoq*
Qizil	Go‘zallik, yoshlik, dunyo, hayot, jo‘shqinlik	*Qizil yuz, qizil gul, qizil chiziq, qizil imperiya*
Sariq	Xijron, kasallik, xazon, tekshiruv, tekshirish	*Sarg‘ayib kutmoq, sariq kasal, sariq matbuot*

Rang konsepti	Lingvomadaniy va arxetipik ma'nosi	O‘zbek tilidagi lisoniy voqelanishi (misollar)
Ko‘k / Yashil	Hayot, uyg‘onish, osmon, muqaddaslik, unumdorlik	*Ko‘krmoq, ko‘kka ko‘tarmoq, yashil makon, yashil choy*

MUHOKAMA

O‘zbek tili rang konseptosferasi yordamida vizual his-tuyg‘ularning aksi emas, balki murakkab **madaniy-semantik tizim** dir. Olingan Berlin va Kayning universal rang nazariyasini qisman tasdiqlasa-da, o‘zbek tili materiali milliy-madaniyning barqarorligini namoyon etadi. Masalan, universal nazariyalarda "ko‘k" va "yashil" ranglar alohida differiallashgan ranglar sifatida qaralsa, diakronik tahlilda zamonaviy turkiy tildagi *ildiz* birligi ham osmonni, ham o‘simliklar dunyosini (yashil) hamda ba'zan tabiat/bo‘z tuslarni ham yaxlit ifodalaganini ko‘ramiz. Bu esa turkiy xalqlarning qadimda tabiat va osmonni bir butun obyekt sifatida idrok etganligining kognitiv dalilidir.

Alisher Navoiy va uning zamondoshlari asarlaridagi rang simvolikasi o‘zbek tili rang konseptosferasini boyitishda muhim burilish joyi bo‘lgan. Tasavvuf diskursda rangning zaif konnotatsiyadan tashqari, "mutlaq zo‘r" va "ilohiy sir" ma'nolarini olishi va bu ma'nolarning lisoniy va badiiy asarlarda muhrlanishi o‘zbek tilining intellektual va estetik ko‘rinishini namoyish etadi.

Globallashuv va texnologik taraqqiyot ta'sirida rang konseptosferasiga yangi neologizmlar va o‘zlashma kolorizmlar kirib kelmoqda. Narsa paremiologik va iboraviy fondda arxetipik rang ma'nolari (oq va qoraning qarama-qarshiligi, sariqning hijron bilan bog‘liqligi) saqlab qo‘ymoqda.

O‘zbek tili rang konseptosferasining diakronik evolyutsiyasini aniq statistik ko‘rsatkichlar bilan asoslash uchun **O‘zbek milliy tili korpusi** tarixiy matnlar bazasidan foydalanildi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, turli tarixiy davrlarga oid matnlarda rang nomdagi qo‘llanish chastotasi va birikish hajmini taqsimlangan:

1. **Qadimgi turkiy matnlarda (VII–XI asrlar):** asosiy e'tibor *Ko‘k* (38%), *Qara* (32%), va *Aql/Oq* (20%) birliklariga mos.
2. **Klassik poetik matnlarda (XIV–XIX asrlar):** Metaforik va badiiy buyyoqdorlik keskin ortgan: *Qizil/La'l/Oli* (30%), *Qora/Siyoh* (28%), *Sariq/Xazon* (22%), *Oq* (15%).
3. **Zamonaviy publitsistik va diskursiv matnlarda (XXI asr):** Rang birliklarining terminologik va ijtimoiy-ko‘chma ma'nolari kengaygan: *Yashil* (25% —iqtisodiy va iqtisodiy kontekslarda), *Qora* (22%), *Oq* (20%), *Qizil* (18%).

XULOSA

O‘zbek tili rang konseptosferasi uzoq diakronik taraqqiyot yo‘liga ega bo‘lib, u zamonaviy turkiy davrdagi arxitektura va mifologik rivojlanishlardan hozirgi zamonaviy kognitiv-metodologik va diskursiv modellar shakllar yetilishigacha bo‘lgan holda yo‘lini bosib o‘tdi.

1. Qadimgi davrlarda elementlar asosida binar qarama-qarshiliklar (qorama-qarshiliklar) va geototemik yo‘nalishlar asosida idroklangan bo‘lsa, keyingi bosqichlarda estetik, so‘fiyona va kognitiv-metaphorik funksiyalar yangilik yaratish.
2. O‘zbek tili lisoniy olam manzarasida rang nomlari qurilish obyektiv borliqdagi rangni nomlab qolmay, balki xalqning etik, estetik, falsafiy va emotsional qarashlarini tashuvchi **lingvomadaniy kodlar** harakatni amalga oshirish.
3. Ush tadqiqot tadqiqot o‘zbek tilining diak lug‘atlarini tashkil etish, etnolingvistik va kognitiv muhimni chuqurlashtirish hamda hisoblash tilshunoslik va NLP modellarini rivojlantirishda nazariy va amaliy manba bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Berlin, B. Kay. asosiy rang atamalari: tahririyat universalligi va evolyutsiyasiKaliforniya universiteti nashriyoti, 1969. – 178 b.

2. Alisher Navoiy. Xamsa: Sab'ai sayyor [Matn] / Alisher Navoiy. – Toshkent : Muxlis, 2011. – 320 b.

3.Mahmud Qoshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk [Matn] : 3 jildlik / M. Qoshg‘ariy. – Toshkent : Muxlis, 1960–1963.

4. Safarov, Sh. Kognitiv tilshunoslik.– Jizzax : Sangzor, 2006. – 192 b

5.O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 5 jildlik – Toshkent : O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.